

EBİ SALT DANİ'NİN MODALİTE ANLAYIŞI

İbrahim ÇAPAK*

Ebi Salt Dani's Views on Modality

This study explores the modal propositions and modal syllogisms of Ebi Salt Dani (d. 579/1134), a contemporary of Ghazzali. Contrary to the approaches of most of the logicians in Islam, he considers discussion of the modal syllogisms important and examines in details all kind of modal syllogisms and displayed their tables. It starts with his survey of all types of modal proposition, which can be classified in four main categories: absolute, possible, necessary, impossible. It gives Ebi Salt Dani's definition of absolute, possible, necessary and impossible propositions.

Keywords: Modal, possible, necessary, impossible, absolute, syllogism, logic, proposition, premises.

Anahtar kelimeler: Modalite, mümkün, zorunluluk, imkansız, mutlak, kıyas, mantık, önerme, öncül.

Giriş

Modalite, mantığın temel konularından biridir. Önermeler farklı kayıtlarla kayıtlandığı zaman farklı anlamlar ifade ederler. Bu da modalite konusu ile ilgilidir. Bu nedenle gerek önermelerin, gerekse kıyasların modalitesi mantık ilminde her dönemde önemini korumuştur. İslam mantıkçıları, genellikle, önermelerin modalitesini eserlerinde incelerken, kıyasların modalitesini ihmal etmişlerdir. Aristoteles (m.ö. 385-322)'ten sonra kıyasların modalitesi konusunu en detaylı inceleyen önemli İslam mantıkçılarından biri İbn Sina (980-1037)'dir. İbn Sina, mantık ile ilgili eserlerinde özellikle de *Şifa* ve *en-Necat*'ta kıyasların modalitesini incelemektedir. Ancak modal kıyasları ele alıp onları bir takım sembollerle açıklamakla beraber, modal kıyas şekillerinin kaç tane modu olduğuna ve bu modların vermesi gereken sonuçlara değinmemektedir. Ebi Salt Dani (ö.579/1134)¹, *Kitabu't-Takvimi'z-Zihn* adlı eserinde modal kıyasların

* Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi Mantık Ana Bilim Dalı, Arş.Gör.Dr.,
capakibrahim@hotmail.com

şekillerine değinmekte, bu şekillerin kaç tane moddan meydana geldiğini ve bunların vermesi gereken sonuçları, diğer mantık kitaplarında göremediğimiz incelikte ve düzeyde, tablolar halinde incelemektedir. Bu bakımdan Ebi Salt Dani'ye göre modalite konusunun incelenmesinin önemli olduğunu düşünüyoruz.

En önemli İslam filozoflarından biri olan İbn Sina'ya göre modalite (cihet), yüklemle konuya olan nisbet ve bağlantısının derecesini göstermek için, önermenin üç elemanına eklenen bir lafızdır. İbn Sina, zorunlu (vacip), imkansız (mümteni) ve mümkün olmak üzere üç modalite kabul eder; zorunlu varlığın devamına, imkansız yokluğun devamına, mümkün ise varlığın ve yokluğun devamsızlığına delalet eder.² Son dönem mantıkçılarından Ahmet Cevdet (1823-1895) ise modaliteyi şöyle tanımlamaktadır: “Bir önermede bazen konu ile yüklem arasındaki nisbet bir kayıtlı kayıtlıdır; önermenin doğruluğu o kaydın doğruluğuna bağlıdır. İşte o kayda önermenin modalitesi (cihet) denir.”³ Kısaca modalite, “bir önermenin işaret ettiği şeyin mümkün, imkansız veya zorunlu olup olmamasıdır.” Başka bir ifade ile “hüküm üzerine verilmiş hükümdür.”⁴ Kıyasın modalitesinden ise “öncülleri teşkil eden önermelerin modalitesine göre sonuç olan önermenin modalitesinin ne olacağını tayini” anlaşılır.⁵

Ebi Salt Dani'ye Göre Modalite

- ¹ Ebu Salt Umeyye ibn Ebi Salt ibn Abdulaziz el-Endulusi, 1068 tarihinde İspanya'ya bağlı olan Danya (Denia)'da doğdu. İskenderiye'ye oradan da Kahire'ye sürgün edildi. 1111 tarihinde tamamen özgürlüğüne kavuştuktan sonra Tunus'a yerleşti ve 1134 tarihinde burada vefat etti. Çeşitli bilimsel konularla ilgili eserler yazdı. Tıp alanında uzmanlaştı. Mantık ile ilgili olarak günümüze sadece *Kitabu Takvimi'z-Zihni* adlı eseri ulaşmıştır. Bkz. Nicholas Rescher, *The Development of Arabic Logic*, London, 1964. s. 167-168.
- ² İbn Sina, *en-Necat*, (tahk. Sabri el-Kurdi), Mısır, 1938 (1357), s. 17; Ali Durusoy, “İbn Sina'nın 'el-Mucezü's-Sağır Fi'l-Mantık' Adlı Risalesi”, *M.Ü.İ.F. Dergisi*, sayı, 13-14-15, İstanbul, 1997, s. 155.
- ³ Ahmet Cevdet, *Miyar-ı Sedat, Mantık Metinleri 2* içinde, (hızr. Kudret Büyükcoşkun), İstanbul, 1998, s. 78. Bkz. Necati Öner, “Klasik Mantıkta Modalite: Modal Önermeler”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, C.XV, 1967, s. 69.
- ⁴ İbrahim Emiroğlu, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Bursa, 1999, s. 131-132.
- ⁵ Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara, 1996, s. 148.

Ebi Salt Dani, önermeleri sünai (ikili/çift) ve sülasi (üçlü) olmak üzere iki kısma ayırır. Sünai, konu ile irtibatında yüklemnin bağı ihtiyacı duymadığı önermelerdir. Sülasi ise konu ile irtibatında yüklemnin bağı ihtiyacı duyduğu önermelerdir.⁶ Sünai ve sülasi olan önermelerin her biri modaliteli olabileceği gibi, modalitesiz de olabilir. Ona göre modalite, yüklemnin hangi açıdan konuyla irtibatlı olduğunu gösteren bir lafızdır. Modalitenin maddesinin zorunlu, mümkün ve imkansız olmak üzere üç cinsi vardır. Modalitesiz olan önermeler, mutlak ve vücudi önerme olarak isimlendirilir. Zorunlu; varlığı daimi olan, yok olmayan, sürekli var olanıdır. İmkansız; zorunlunun karşıtıdır. Mümkün, zorunlu olmayan şeydir ve muhalden bir şeyin kendisinde sunulmadığı varlık olarak farz edilir. Mümkün; çokluk (ekser), azlık (ekal) ve eşitlik (tesavi) üzerine gerçekleşen olmak üzere üç kısma ayrılır. Bunlardan birincisi ilimlerde kullanılırken, diğerleri ilimlerde kullanılmaz.⁷ Ebi Salt Dani, önermenin parçalarını (cüzlerini), modu da ekleyerek konu, yüklem ve bağ olmak üzere dört olarak kabul eder. O, mutlak sünai önermeye “Zeyd yürüyor”, mutlak sülasi önermeye ise “Zeyd yürüyendir” örneklerini verirken, modaliteli olan sünaiye “Zeyd’in yürümesi mümkündür”, modalitesi olan sülasiye ise “Zeyd’in yürüyen olması mümkündür” önermelerini örnek olarak vermektedir.⁸

Ebi Salt Dani, önermelerin modalitesi konusunda İbn Sina çizgisini takip etmektedir. Çünkü İbn Sina da, yukarıda da ifade edildiği gibi, önermelerin modalitesini ele alırken onların mümkün, zorunlu ve imkansız olabileceklerini ifade etmekte, mutlak önermeleri ise modalitesiz olarak nitelendirmektedir.⁹ Ancak daha önce yaşayan Farabi (870-950)’de durum farklıdır. Farabi mümkün, zorunlu ve mutlak önermelerin modalitesinden söz eder. O, İbn Sina ve Ebi Salt Dani’nin modalitesiz olarak kabul ettiği mutlak önermelerin modalitesine değinmesine rağmen, imkansız önermelere değinmez.¹⁰

⁶ İbn Sina da sünai ve sülasi önermelere değinmekte, sünai önermeleri konusu ile yüklemi arasındaki bağı açık olmayan, sülasi önermeleri ise konusu ile yüklemi arasındaki bağı açık olan önermeler şeklinde tanımlamaktadır. Sünai önermelere “Zeyd Katıptır” (Zeydün katibün), sülasi önermelere ise “Zeyd katip olandır” (Zeydün huve katibun) önermelerini örnek vermektedir. Bkz. İbn Sina, *a.g.e.*, s. 15.

⁷ Ebi Salt Dani, *Kitabu’l-Takvimi’z-Zibn, Islamic Phylosophy* içinde, C. 81, Frankfurt, Almanya, s. 17.

⁸ Dani, *a.g.e.*, s. 18.

⁹ Bkz. İbn Sina, *a.g.e.*, s. 18.vd.

¹⁰ Bkz. Farabi, *Peri Hermenias (Kitabu’l-İbare)*, (nşr. Mübahat Türker-Küyel), Ankara, 1990, s. 61.

Ebi Salt Dani, kıyasların modalitesini incelerken mutlak/vücudi, mümkün, zorunlu önermeleri ele alır. O, önermelerin modalitesinde söz konusu ettiği imkansız önermelerin kıyaslarına hiç yer vermez. Yine O, zorunlu önermeler için, Farabi ve İbn Sina da olduğu gibi, “vacip” kavramını kullanırken, kıyasların modalitesi kısmında “vacip” kavramını değil, “zaruri” kavramını kullanmayı tercih eder. Ayrıca modalitesiz dediği “mutlak” ve “vücudi” kavramların her ikisini de kullanır. Buna göre Dani, Farabi’nin önermelerin modalitesinde ele aldığı zorunlu, mümkün ve mutlak/vücudi önermelerden meydana gelen kıyasların modalitesi üzerinde durmakta ve bu önermelerden oluşan kıyasların verebilecekleri sonuçları tablolar halinde inceleme konusu yapmaktadır. Bu bakımdan Farabi’nin modalite anlayışı Ebi Salt Dani’nin modalite anlayışının anlaşılmasında bize ışık tutabilir.¹¹

Ebi Salt Dani, kıyasların modalitesini tablolar halinde verirken onlarla ilgili detaylı açıklamalar yapmak söz konusu kıyas şekillerinin kaç tane modunun olduğunu ve bunların nasıl sonuç verdiklerini inceler.¹² Dani, kıyasların modalitesini ele alırken tablolarda yer verdiği mutlak, mümkün ve zorunlu önermelerin döndürmelerinin (aks) nasıl yapılacağına da kısaca değinerek birer örnek verir.¹³ Ona göre mutlak önerme tümel ise tikel olarak döndürülür. Mesela, “Bütün insanlar hayvandır” önermesi “Bazı hayvanlar insandır” şeklinde döndürülür. Modalitenin durumu için başka hükümlerin var olduğunu ifade eden Dani, zorunlu önermenin döndürmesinin mutlak önermenin döndürmesi gibi olduğunu zikreder. Ona göre mümkünlerin, mümkünün döndürmesi ve mümkün döndürme olmak üzere iki döndürmesi vardır. Mümkünün döndürmesi, şartlarında mutlak önermenin döndürmesiyle aynıdır. Buna göre tümel olumlu ve tikel olumlu önermelerin her biri iki olumlu, iki tikel ve iki mümkün olarak döndürülür. Tikel olumsuzun döndürmesi olmaz. Mümkün döndürme, önermenin cüzlerinin (iki cüzü) değişmesi, keyfiyetinin ise

¹¹ Farabi’nin modalite anlayışı için bkz. Farabi, *a.g.e.*, s. 57. vd.

¹² Bkz. Ebi Salt Dani, *a.g.e.*, s. 29. vd.

¹³ Döndürme (aks), “niteliğine yani olumluluk ve olumsuzluk, doğruluk ve yanlışlığına dokunmadan bir önermede yüklemi konu ve konuyu yüklem yapmaktır; döndürme yapıldıktan sonra önerme eskisi gibi doğruluğunu koruyorsa bu önermeye döndürülmüş (makus) önerme denir.” Eğer önermede doğruluk devam etmiyorsa “döndürme (inikas)” değil, “inkılab (yer değiştirme)” olarak isimlendirilir. Bkz. Farabi, *Peri Hermenias (Kitabu'l-İbare)*, s. 44; Gazali, *Makasidu'l-Felasife*, (tahk. S. Dünya), Mısır, 1961, s. 64; *Miyaru'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire, 1961, s. 126; Ebheri, *İsagüci*, Vezirhani Matbaası, 1287, s. 4; Zimmermann, F. W., *Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione*, London, 1981, s. 234.

olduğu gibi kalması hususunda mutlak önermenin döndürmesinden farklıdır. Mesela, “Zeyd’in yürümesi mümkündür”ün döndürmesi “Zeyd’in yürümemesi mümkündür” önermesidir. Bu maddede olumlu basite ile sürekli doğrulanan önerme, olumlu maduledir.¹⁴ Mümkün önermenin döndürülmesi ile mükemmel olmayan kıyasların iktirani, mükemmel hale getirilir.¹⁵

Ebi Salt Dani’ye göre öncüller kıyasın birinci şeklinde dört, ikinci şeklinde dört ve üçüncü şeklinde altı mod halinde sonuç verir. Bunların toplamı 14 iktiran yapar.¹⁶ Dani’nin diğer mantıkçılar gibi en fazla önemsedığı şekil birinci şekildir. Çünkü ikinci şekil sadece olumsuz, üçüncü şekil tikel olumlu ve tikel olumsuz sonuç verirken, birinci şekil tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olmak üzere dört şekilde sonuç verebilir. Ayrıca diğer şekiller bu şekle irca edilerek mükemmel (kamil) hale getirilebilir. Bu nedenle bu şekil mükemmel olan şekildir.¹⁷ Söz konusu 14 iktirani Dani, mutlak kıyasların şekilleri olarak kabul etmekte ve aşağıda gösterileceği gibi her birini tablolarla ortaya koymaktadır. Dani, mutlak önermelerden meydana gelen kıyası, iktirani (yüklemlı) kıyasın karşılığı olarak ele almaktadır. Bunlardan oluşan kıyasları iktirani kıyasın birinci, ikinci ve üçüncü şekli olarak sıralamak yerine “mutlak önermelerden (meydana gelen kıyasın) birinci, ikinci ve üçüncü şeklin iktiranları” şeklinde sıralar. Kıyasın dördüncü şekli olarak kabul edilen şekle ise hiç değinmez.¹⁸ Dani, sırayla şu kıyas şekillerini tablolar halinde ele almaktadır: Mutlak önermelerden meydana gelen kıyasın birinci şeklinin iktiranları, mutlak önermelerden meydana gelen kıyasın ikinci şeklinin iktiranları, mutlak

¹⁴ Necati Öner, *Klasik Mantık* adlı eserinde madule ve basite hakkında şu bilgileri vermektedir: Eğer önermenin konu ve yükleminden her ikisi veya ikisinden biri olumsuz ise, böyle önermelere “madule”; eğer konu ve yüklemden her ikisi de olumsuz olursa buna iki taraflı madule (madulet’ül tarafeyn); yalnız konusu olumsuz (menfi) olursa, konunun madulesi (madülat’ül mevzu); yalnız yüklemi olumsuz olursa buna da yüklem madulesi (madülat’ül mahmul) adı verilir. Ona göre, eğer önermeyi yapan terimler olumlu (müsbet) ise bu önermeye “muassala” denir. “İnsan canlıdır”, “İnsan at değildir” önermelerinde olduğu gibi asıl muassala olumlu olan önermedir, olumsuz olana ise “basite” denir. Yani “insan canlıdır” önermesi “muassala”, “İnsan at değildir” önermesi ise basitedir. Bkz. Necati Öner, *a.g.e.*, s. 65-66.

¹⁵ Ebi Salt Dani, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁶ Dani, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁷ Dani, *a.g.e.*, s. 23

¹⁸ Kıyasın dördüncü şekli için bkz Hüseyin Atay, “Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair”, *A.Ü.İ.F Dergisi*, C. XVI, s. 42-45; Necati Öner, *a.g.e.*, s. 122-123; Joap Lameer, *Al-Farabi and Aristotelian Syllogistics*, Leiden, 1994, s. 123-125.

önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları. Zorunlu ve vücuti önermelerden meydana gelen kıyasın birinci şeklinin iktiranları, zorunlu ve vücuti önermelerden meydana gelen kıyasın ikinci şeklinin iktiranları, zorunlu ve vücuti önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları. Mümkün önermelerden meydana gelen kıyasın birinci şeklinin iktiranları. Mümkün ve vücuti önermelerden meydana gelen kıyasın birinci şeklinin iktiranları, mümkün ve vücuti önermelerden meydana gelen kıyasın ikinci şeklinin iktiranları. Mümkün önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları. Mümkün ve vücuti önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları. Şimdi söz konusu kıyas çeşitlerini mod ve sonuçlarıyla beraber tablolar halinde görelim.

1. Mutlak Önermelerden Meydana Gelen Kıyasın Şekillerinin İktiranları

Bu başlık altında mutlak önermelerden meydana gelen kıyasların modları ele alınacak, kıyasın hangi şeklinden nasıl sonuçlara varıldığı örnekleriyle beraber tablolar halinde gösterilecektir.

a. Mutlak önermelerden meydana gelen kıyasın birinci şeklinin iktiranları

Birinci şeklin dört modu vardır. Birinci mod, iki tümel olumlu öncülden oluşur ve tümel olumlu sonuç verir. İkinci mod, büyük öncülü tümel olumsuz, küçük öncülü tümel olumlu öncüllerden oluşur ve tümel olumsuz sonuç verir. Üçüncü mod, büyük öncülü tümel olumlu, küçük öncülü tikel olumlu öncüllerden oluşur ve tikel olumlu sonuç verir. Dördüncü mod, büyük öncülü tümel olumsuz, küçük öncülü tikel olumlu öncüllerden oluşur ve tikel olumsuz sonuç verir.¹⁹ Söz konusu modlar, sembollerle tablo halinde şöyle gösterilir.

Modlar	Küçük Öncül	Büyük Öncül	Sonuç
I. Mod	Her C B'dir	Her B A'dır	Her C A'dır
II. Mod	Her C B'dir	Hiçbir B A değildir	Hiçbir C A değildir
III. Mod	Bazı C'ler B'dir	Her B A'dır	Bazı C'ler A'dır

¹⁹ Ebi Salt Dani, *a.g.e.*, s. 23-24.

IV. Mod	Bazı C'ler B'dir	Hiçbir B A değildir	Her C A değildir(O) ²⁰

Bu modların örnekleri tablo halinde şöyle gösterilir:

Aded	Örnekler		
A	Bütün insanlar hayvandır	Bütün hayvanlar duyarlıdır	Bütün insanlar duyarlıdır
B	Bütün insanlar hayvandır	Hiçbir hayvan taş değildir	Hiçbir insan taş değildir
C	Bazı cisimler hayvandır	Bütün hayvanlar duyarlıdır	Bazı cisimler duyarlıdır
D	Bazı cisimler hayvandır	Hiçbir hayvan taş değildir	Her cisim taş değildir(O)

b. Mutlak önermelerden meydana gelen kıyasın ikinci şeklinin iktiranları

Birinci şekilde olduğu gibi ikinci şekilde de dört mod vardır. Birinci modda, büyük öncül tümel olumsuz, küçük öncül tümel olumlu olmalıdır. Büyük öncülün döndürülmesi ile birinci şeklin ikinci moduna dönülür ve sonuç tümel olumsuz olur. İkinci modda, büyük öncül tümel olumlu, küçük öncül tümel olumsuz olmalıdır. Küçük öncülün döndürülmesi ile birinci şeklin ikinci moduna dönülür ve sonuç tümel olumsuz olur, sonra da bu sonuç döndürülür. Üçüncü modda, büyük öncül tümel olumsuz, küçük öncül tikel olumlu olmalıdır. Büyük öncülün döndürülmesi ile birinci şeklin dördüncü moduna dönülür ve sonuç tikel olumsuz olur. Dördüncü modda ise büyük öncül tümel olumlu, küçük öncül tikel olumsuz olmalıdır. Bu mod, döndürme ile açıklanamaz. Fakat B olmayan bazı C'ler D olarak farz edilir.²¹ Bunun kıyası şöyledir:

²⁰ Dani, bu tablolarda tümel yerine “küll”, tikel yerine “ba'd ve leyse küll” ifadelerini kullanır. Biz küllü “bütün”, ba'dı “bazı” ve leyse küll'ü “her” anlamında kullandık. Dolayısıyla her ifadesi ile başlayan önerme de tikel önermedir.

²¹ Varsayımsal (iftiradi) kıyaslarda, “Bazı varlıklar bileşik değildir” gibi önermelerde kullanılan “bazı” ifadesi kendi içinde bir bütündür ve bütün olarak varsayılabilir, istenilen bir lakap ile de isimlendirilebilir. Böyle bir işlemin sonucunda kıyasın ikinci şeklinin ikinci modu konumuna gelir. Mesela,

Bütün insanlar konuşandır.

Bazı insanlar ümmidir (okuma ve yazması olmayan),

O halde bazı konuşanlar ümmidir.

Hiçbir ümmi katip değildir.

Her konuşan katip değildir. (=bazı konuşanlar katip değildir).

O halde bazı konuşanlar ümmi değildir. Bkz. Gazali, *Makasidu'l-Felâsife*, s. 79-82.

Bütün A'lar B'dir
Hiçbir D, B değildir
O halde hiçbir A, D değildir

Bu sonuç döndürülür ve “Hiçbir D, A değildir” olur. D bazı C'lerdir ve her C A değildir.²² İkinci şeklin modları tablo halinde şöyle gösterilir:

Modlar	Küçük Öncül	Büyük Öncül	Sonuç
I. Mod	Bütün C'ler B'dir	Hiçbir A B değildir	Hiçbir C A değildir
II. Mod	Hiçbir C B değildir	Bütün A'lar B'dir	Hiçbir C A değildir
III. Mod	Bazı C'ler B'dir	Hiçbir A B değildir	Her C A değildir
IV. Mod	Her C B değildir	Bütün A'lar B'dir	Her C A değildir

Ebi Salt Dani, zikredilen modlara daha müşahhas örnekler de vermektedir. Şöyle ki;

Birinci Mod:

Bütün insanlar hayvandır

Hiçbir taş hayvan değildir

O halde hiçbir insan taş değildir.

İkinci Mod:

Hiçbir taş hayvan değildir

Bütün insanlar hayvandır

O halde hiçbir taş insan değildir.

Üçüncü Mod:

Bazı cisimler hayvandır

Hiçbir taş hayvan değildir

O halde her cisim taş değildir. (O = tikel olumsuz)

Dördüncü Mod:

Her hayvan gülücü değildir

Bütün insanlar gülücüdür

O halde her hayvan insan değildir.²³ (O)

c. Mutlak önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları

Kıyasın üçüncü şeklinin modları altı tanedir.

²² Ebi Salt Dani, *a.g.e.*, s. 25-26.

²³ Dani, *a.g.e.*, s. 27.

Birinci mod, iki tümel olumlu öncülde oluşur. Küçük öncülün döndürülmesi ile birinci şeklin üçüncü moduna irca edilir. Sonuç tikel olumlu olur. İkinci mod, büyük öncülü tümel olumsuz, küçük öncülü tümel olumlu olan iki öncülden oluşur. Küçük öncülün döndürülmesi ile birinci şeklin dördüncü moduna dönülür. Bu mod tikel olumsuz sonuç verir. Üçüncü mod, büyük öncülü tümel olumlu, küçük öncülü tikel olumlu olan iki öncülden meydana gelir. Küçük öncülün döndürülmesi ile birinci şeklin üçüncü moduna dönülür. Böylece bu mod tikel olumlu sonuç verir. Dördüncü mod, büyük öncülü tikel olumlu, küçük öncülü tümel olumlu olan iki öncülden oluşur. Büyük öncülün döndürülmesi ile birinci şeklin üçüncü moduna dönülür. Bu, tikel olumlu sonuç verir, sonra sonuç döndürülür. Beşinci mod, büyük öncülü tümel olumsuz, küçük öncülü tikel olumlu iki öncülden meydana gelir. Küçük öncülün döndürülmesi ile birinci şeklin dördüncü moduna dönülür. Böylece tikel olumsuz sonuç verir. Altıncı mod, büyük öncülü tikel olumsuz, küçük öncülü tümel olumlu olan iki öncülden meydana gelir. Bu mod döndürme ile açıklanamaz. Fakat A olmayan bazı B'ler, D olarak farz edilir. Kıyası şöyle olur:

Bütün D'ler C'dir

Hiçbir D A değildir

Hiçbir C A değildir

Bu kıyas, söz konusu şeklin (üçüncü şeklin) ikinci moduna döndürülür ve “Her C A değildir” sonucu elde edilir. Elde edilen sonuç, tikel olumsuz bir sonuçtur.²⁴ Bu şeklin modlarının tablosu şöyledir:²⁵

Modlar	Küçük Öncül	Büyük Öncül	Sonuç
I. Mod	Bütün B'ler C'dir	Bütün B'ler A'dır	Bazı C'ler A'dır
II. Mod	Bütün B'ler C'dir	Hiçbir B A değildir	Her C A değildir
III. Mod	Bazı B'ler C'dir	Bütün B'ler A'dır	Bazı C'ler A'dır
IV. Mod	Bütün B'ler C'dir	Bazı B'ler A'dır	Bazı C'ler A'dır
V. Mod	Bazı B'ler C'dir	Hiçbir B A değildir	Her C A değildir
VI. Mod	Bütün B'ler C'dir	Her B A değildir	Her C A değildir

²⁴ Dani, *a.g.e.*, aynı yer.

²⁵ Tablo için bkz. *A.g.e.*, s. 28.

Ebi Salt Dani, bu şeklin modlarına şu örnekleri vermektedir:

Birinci Mod:

Bütün insanlar cevherdir

Bütün insanlar hayvandır

O halde bazı cevherler hayvandır.

İkinci Mod:

Bütün bitkiler (nebat) cisimdir

Hiçbir bitki taş değildir

O halde her cisim taş değildir.=O halde bazı cisimler taş değildir. (O)

Üçüncü Mod:

Bazı insanlar beyazdır

Bütün insanlar hayvandır

O halde bazı beyazlar hayvandır.

Dördüncü Mod:

Bütün hayvanlar cisimdir

Bazı hayvanlar beyazdır

O halde bazı cisimler beyazdır.

Beşinci Mod:

Bazı hayvanlar beyazdır

Hiçbir hayvan taş değildir

O halde her beyazlar taş değildir. (O)

Altıncı Mod:

Bütün hayvanlar cisimdir

Her hayvan beyaz değildir

O halde her cisim beyaz değildir.²⁶ (O)

2. Zorunlu ve Vücuti Önermelerden Meydan Gelen Kıyasın Şekillerinin İktiranları

Ebi Salt Dani, mutlak önermelerle kurulu kıyasın olduğu gibi, zorunlu ve vücuti önermelerden meydana gelen kıyasın da üç şeklini ele almakta, bunları mod ve örnekleriyle birlikte incelemektedir.

a. Zorunlu ve vücuti önermelerden meydana gelen kıyasın birinci şeklinin iktiranları

²⁶ Dani, *a.g.e.*, s. 29.

Kıyasın bu şeklinin sekiz modu vardır:

Birinci mod, iki tümel olumlu öncülden meydana gelir. Büyük öncülü zorunlu, küçük öncülü vücuti olmalıdır. Bu mod zorunlu tümel olumlu sonuç verir. İkinci mod, iki tümel olumlu öncülden oluşur. Büyük öncülü vücuti olmalıdır. Bu da vücuti tümel olumlu sonuç verir. Üçüncü mod, büyük öncülü zorunlu tümel olumsuz, küçük öncülü vücuti tümel olumlu olmalıdır. Bu ise zorunlu tümel olumsuz sonuç verir. Dördüncü mod, büyük öncülü vücuti tümel olumsuz, küçük öncülü zorunlu tümel olumlu olmalıdır. Bu önermeler vücuti tümel olumsuz sonuç verir. Beşinci mod, büyük öncülü zorunlu tümel olumlu, küçük öncülü vücuti tikel olumlu olmalıdır. Bunlar zorunlu tikel olumlu sonuç verir. Altıncı mod, büyük öncülü vücuti tümel olumlu, küçük öncülü zorunlu tikel olumlu olmalıdır. Sonuç vücuti tikel olumludur. Yedinci mod, büyük öncülü zorunlu tümel olumsuz, küçük öncülü vücuti tikel olumlu olmalıdır. Sonuç zorunlu tikel olumsuz çıkar. Sekizinci mod, büyük öncülü vücuti tümel olumsuz, küçük öncülü zorunlu tikel olumlu olmalıdır. Bunda da sonuç vücuti tikel olumsuz olur.²⁷ Bu şeklin modlarıyla birlikte tablosu şöyledir:²⁸

Modlar	Küçük Öncül	Büyük Öncül	Sonuç
I. Mod	Bütün C'ler vücuten B'dir	Bütün B'ler zorunlu olarak A'dır	Bütün C'ler zorunlu olarak A'dır
II. Mod	Bütün C'ler zorunlu olarak B'dir	Bütün B'ler vücuten A'dır	Bütün C'ler vücuten A'dır
III. Mod	Bütün C'ler vücuten B'dir	Hiçbir B zorunlu olarak A değildir	Hiçbir C zorunlu olarak A değildir
IV. Mod	Bütün C'ler zorunlu olarak B'dir	Hiçbir B vücuten A değildir	Hiçbir C vücuten A değildir
V. Mod	Bazı C'ler vücuten B dir	Bütün B'ler zorunlu olarak A'dır	Bazı C'ler zorunlu olarak A'dır
VI. Mod	Bazı C'ler zorunlu olarak B'dir	Bütün B'ler vücuten A'dır	Bazı C'ler vücuten A'dır
VII. Mod	Bazı C'ler vücuten B'dir	Hiçbir B zorunlu olarak A değildir	Her C zorunlu olarak A değildir
VIII. Mod	Bazı C'ler zorunlu olarak B'dir	Hiçbir B vücuten A değildir	Her C vücuten A değildir

²⁷ Dani, *a.g.e.*, aynı yer.

b. Zorunlu ve vücuti önermelerden meydana gelen kıyasın ikinci şeklinin iktiranları

Kıyasın bu şeklinin sekiz modu vardır:

Birinci mod, iki tümel öncülden meydana gelir. Büyük öncülü zorunlu olumsuz olmalıdır. Büyük öncülün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir. Bu zorunlu tümel olumsuz olarak sonuç verir. İkinci mod, iki tümel öncülden meydana gelir. Büyük öncülü vücuti olumsuz olmalıdır. Büyük öncülün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir. Bu da vücuti tümel olumsuz sonuç verir. Üçüncü mod, iki tümel öncülden meydana gelir. Büyük öncülü zorunlu olumlu olmalıdır. Küçük öncülün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir. Bu mod vücuti tümel olumsuz sonuç verir. Dördüncü mod, iki tümel öncülden meydana gelir. Büyük öncülü vücuti olumlu olmalıdır. Küçük öncülün döndürülmesi ile mükemmel (kamil) hale gelir. Bu mod da zorunlu tümel olumsuz sonuç verir. Beşinci mod, büyük öncülü zorunlu tümel olumsuz, küçük öncülü vücuti tikel olumlu olmalıdır. Büyük öncülün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir. Sonuç zorunlu tikel olumsuzdur. Altıncı mod, beşinci mod gibidir. Ancak büyük öncülü vücuti olmalıdır. Büyük öncülün döndürülmesi ile kamil olur. Böylece sonuç vücuti tikel olumsuz olur. Yedinci mod, büyük öncülü zorunlu tümel olumlu, küçük öncülü vücuti tikel olumsuz olmalıdır. Böyle öncüllerden vücuti tikel olumsuz sonuç elde edilir. Sekizinci mod, yedinci mod gibidir. Ancak büyük öncülü vücuti olmalıdır. Sonucu da aynıdır.²⁹ Bu şeklin tablo ile gösterimi şöyledir:

Modlar	Küçük Öncül	Büyük Öncül	Sonuç
I. Mod	Bütün C'ler vücuten B'dir	Hiçbir A zorunlu olarak B değildir	Hiçbir C zorunlu olarak A değildir
II. Mod	Bütün C'ler zorunlu olarak B'dir	Hiçbir A vücuten B değildir	Hiçbir C vücuten A değildir
III. Mod	Hiçbir C vücuten B değildir	Bütün A'lar zorunlu olarak B'dir	Hiçbir C vücuten A değildir
IV. Mod	Hiçbir C zorunlu olarak B değildir	Bütün A vücuten B'dir	Hiçbir C zorunlu olarak A değildir
V. Mod	Bazı C'ler vücuten B'dir	Hiçbir A zorunlu olarak B değildir	Her C zorunlu olarak A değildir

²⁸ Tablo için bkz. *A.g.e.*, s. 30.

²⁹ Dani, *a.g.e.*, s. 31.

VI. Mod	Bazı C'ler zorunlu olarak B'dir	Hiçbir A vücuden B değildir	Her C vücuden A değildir
VII. Mod	Her C vücuden B değildir	Bütün A'lar zorunlu olarak B'dir	Her C vücuden A değildir
VIII. Mod	Her C zorunlu olarak B değildir	Bütün A'lar vücuden B'dir	Her C vücuden A değildir

c. Zorunlu ve vücudi önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları

Bu şeklin on iki modu vardır.

Birinci mod, iki tümel olumlu öncülden meydana gelir. Büyük öncülü zorunlu olmalıdır. Küçük öncülün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir. Bu mod zorunlu tikel olumlu sonuç verir. İkinci mod, birinci mod gibidir. Fakat büyük öncülü vücudi olmalıdır. Büyük öncülün ve sonucun döndürülmesi ile mükemmel hale gelir. Bunun sonucu birinci mod ile aynıdır. Üçüncü mod, iki tümel öncülden meydana gelir. Büyük öncülü zorunlu olumsuz olmalıdır. Küçük öncülün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir. Bu zorunlu tikel olumsuz sonuç verir. Dördüncü mod, üçüncü mod gibidir. Fakat büyük öncülü vücudi olmalıdır. Küçük öncülün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir. Bu modun sonucu vücudi tikel olumsuzdur. Beşinci mod, büyük öncülü zorunlu tikel olumlu, küçük öncülü vücudi tümel olumlu öncüllerden oluşur. Büyük öncülün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir. Bu vücudi tikel olumlu sonuç verir. Altıncı mod, beşinci mod gibidir. Ancak büyük öncülü vücudi olmalıdır. Büyük öncülün döndürülmesi ile kamil olur ve zorunlu tikel olumlu sonuç verir. Yedinci mod, büyük öncülü zorunlu tümel olumlu, küçük öncülü vücudi tikel olumlu öncüllerden oluşur. Küçük öncülün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir. Bu mod da zorunlu tikel olumlu sonuç verir. Sekizinci mod, yedinci mod gibidir. Ancak büyük öncülü vücudi olmalıdır. Küçük öncülün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir ve vücudi tikel olumlu sonuç verir. Dokuzuncu mod, büyük öncülü zorunlu tikel olumsuz, küçük öncülü vücudi tümel olumlu öncüllerden oluşur. Bu öncüller vücudi tikel olumsuz sonuç verir. Onuncu mod, dokuzuncu mod gibidir. Ancak büyük öncülü vücudi olmalıdır. Sonuç vücudi tikel olumsuzdur. On birinci mod, büyük öncülü zorunlu tümel olumsuz, küçük öncülü vücudi tikel olumlu olmalıdır. Küçük öncülün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir. Sonuç zorunlu tikel olumsuzdur. On ikinci mod, on birinci mod gibidir. Ancak büyük öncülü vücudi olmalıdır. Küçük öncülün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir ve vücudi tikel olumsuz

sonuç verir.³⁰ Zikredilen modların örneklerle birlikte tablo halinde gösterimi şöyledir:

Modlar	Küçük Öncül	Büyük Öncül	Sonuç
I. Mod	Bütün B'ler vücuten C'dir	Bütün B'ler zorunlu olarak A'dır	Bazı C'ler zorunlu olarak A'dır
II. Mod	Bütün B'ler zorunlu olarak C'dir	Bütün B'ler vücuten A'dır	Bazı C'ler zorunlu olarak A'dır
III. Mod	Bütün B'ler vücuten C'dir	Hiçbir B zorunlu olarak A değildir	Her C zorunlu olarak A değildir
IV. Mod	Bütün B'ler zorunlu olarak C'dir	Hiçbir B vücuten A değildir	Her C vücuten A değildir
V. Mod	Bütün B'ler vücuten C'dir	Bazı B'ler zorunlu olarak A'dır	Bazı C'ler vücuten A'dır
VI. Mod	Bütün B'ler zorunlu olarak C'dir	Bazı B'ler vücuten A'dır	Bazı C'ler zorunlu olarak A'dır
VII. Mod	Bazı B'ler vücuten C'dir	Bütün B'ler zorunlu olarak A'dır	Bazı C'ler zorunlu olarak A'dır
VIII. Mod	Bazı B'ler zorunlu olarak C'dir	Bütün B'ler vücuten A'dır	Bazı C'ler vücuten A'dır
IX. Mod	Bütün B'ler vücuten C'dir	Her B zorunlu olarak A değildir	Her C vücuten A değildir
X. Mod	Bütün B'ler zorunlu olarak C'dir	Her B vücuten A değildir	Her C vücuten A değildir
XI. Mod	Bazı B'ler vücuten C'dir	Hiçbir B zorunlu olarak A değildir	Her C zorunlu olarak A değildir
XII. Mod	Bazı B'ler zorunlu olarak C'dir	Hiçbir B vücuten A değildir	Her C vücuten A değildir

4. Mümkün Önermelerden Meydana Gelen Kıyasın Şekillerinin İktiranları

Ebi Salt Dani, mümkün önermelerden meydana gelen kıyasların ikinci şeklini ele almamış, üçüncü şeklini de mümkün ve vücuti önermelerden meydana gelen kıyasların ikinci şeklinin iktiranından sonraya bırakmıştır. Biz de bu sırayı olduğu gibi takip edeceğiz.

³⁰ *A.g.e.*, s. 33.

a. Mümekün önermelerden meydana gelen kıyasın birinci şeklinin iktiranları

Sekiz tane modu vardır. İlk dördü mükemmeldir (kamil), geriye kalanlar ise mükemmel değildir. Birinci mod, iki tümel olumlu öncülden meydana gelir. İkinci mod, büyük öncülü olumsuz, iki tümel öncülden meydana gelir. Üçüncü mod, büyük öncülü tümel, iki olumlu öncülden meydana gelir. Dördüncü mod, büyük öncülü tümel olumsuz ve küçük öncülü tikel olumlu olmalıdır. Bu dört modun sonucu mümkündür. Beşinci mod, iki tümel olumsuz öncülden meydana gelir. Bu mod, küçük öncülün mükün döndürmesi ile mükemmel hale gelir ve mükün tümel olumsuz sonuç verir. Altıncı mod, büyük öncülü tümel olumlu, küçük öncülü tümel olumsuz olmalıdır. Küçük önermenin mükün döndürmesi ile mükemmel hale gelir ve mükün tümel olumlu sonuç verir. Yedinci mod, büyük öncülü tümel olan iki olumsuz öncülden meydana gelir. Küçük öncülün mükün döndürmesi ile mükemmel hale gelir. Bu mükün tikel olumsuz sonuç verir. Sekizinci mod, büyük öncülü tümel olumlu, küçük öncülü tikel olumsuz olmalıdır. Küçük öncülün mükün döndürmesi ile mükemmel hale gelir, mükün tikel olumlu sonuç verir.³¹ Tablosu şöyledir:

Modlar	Küçük Öncül	Büyük Öncül	Sonuç
I. Mod	Bütün C'ler imkan ile B'dir	Bütün B'ler imkan ile A'dır	Bütün C'ler imkan ile A'dır
II. Mod	Bütün C'ler imkan ile B'dir	Hiçbir B imkan ile A değildir	Hiçbir C imkan ile A değildir
III. Mod	Bazı C'ler imkan ile B'dir	Bütün B'ler imkan ile A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
IV. Mod	Bazı C'ler imkan ile B'dir	Hiçbir B imkan ile A değildir	Her C imkan ile A değildir
V. Mod	Hiçbir C imkan ile B değildir	Hiçbir B imkan ile A değildir	Hiçbir C imkan ile A değildir
VI. Mod	Hiçbir C imkan ile B değildir	Bütün B'ler imkan ile A'dır	Bütün C'ler imkan ile A'dır
VII. Mod	Her C imkan ile B değildir	Hiçbir B imkan ile A değildir	Her C imkan ile A değildir
VIII. Mod	Her C imkan ile B	Bütün B'ler imkan ile A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır

³¹ *A.g.e.*, s. 35.

	değildir		

4. Mümkün ve Vücuti Önermelerden Meydana Gelen Kıyasın Şekilleri

Dani, mümkün ve vücuti önermelerden meydana gelen kıyasların diğer kıyaslarda olduğu gibi üç şeklini ele almaktadır.

a. Mümkün ve vücuti önermelerden meydana gelen kıyasın birinci şeklinin iktiranları

Kıyasın bu şeklinin on iki modu vardır.

Birinci mod, büyük öncülü mümkün tümel olumlu, küçük öncülü vücuti tümel olumlu olmalıdır. Bu mod mümkün tümel olumlu sonuç verir. İkinci mod, büyük öncülü mümkün tümel olumsuz, küçük öncülü vücuti tümel olumlu olmalıdır. Bu mümkün tümel olumsuz sonuç verir. Üçüncü mod, büyük öncülü mümkün tümel olumlu, küçük öncülü vücuti tikel olumlu olmalıdır. Bunun sonucu mümkün tikel olumludur. Dördüncü mod, büyük öncülü mümkün tümel olumsuz, küçük öncülü vücuti tikel olumlu olmalıdır. Söz konusu öncüller mümkün tikel olumsuz sonuç verir. Beşinci mod, büyük öncülü vücuti tümel olumlu, küçük öncülü mümkün tümel olumlu olmalıdır. Hulf³² ile açıklanır. Mümkün tümel olumlu sonuç verir. Altıncı mod, büyük öncülü vücuti tümel olumsuz, küçük öncülü mümkün tümel olumlu olmalıdır. Hulf ile açıklanır. Sonuç tümel zorunlu olumsuzdur. Yedinci mod, büyük öncülü vücuti olan iki tümel olumsuz öncülden meydana gelir. Küçük öncülün mümkün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir. Altıncı moda döner ve tümel zorunlu olumsuz sonuç verir. Sekizinci mod, büyük öncülü vücuti tümel olumlu, küçük öncülü mümkün tümel olumsuz olmalıdır. Küçük öncülün mümkün döndürmesi ile mükemmel hale gelir ve mümkün tümel olumlu sonuç verir. Dokuzuncu mod, büyük öncülü vücuti tümel olumlu, küçük öncülü mümkün tikel olumlu olmalıdır. Hulf ile açıklanıp, mümkün tikel olumlu sonuç

³² Farabi, öncüllerinden birisi doğru diğeri şüpheli ve sonucu açıkça yanlış olan kıyasa “hulfî kıyas” derken, İbn Sina “hulfî kıyası, istenen şeyin kendisinde çelişğinin yanlış olması ile açıklandığı kıyastır” şeklinde tanımlamaktadır. Bkz. İbn Sina, *en-Necat*, (tahk. el-Kurdi Muhyiddin Sabri) Mısır, h. 1331, s. 85; Farabi, *Kitabu Kıyası’s Sağır*, (nşr. Mübahat Türker-Küyel) *Farabi’nin Bazı Mantık Eserleri* içinde, Ankara, 1990, s. 69. Gazali ise hulfî kıyası “öncülü açıkça doğru, sonucu da açıkça yanlış olan şeyi dayatarak, imkansız şeylerin çelişğini gerektirmek suretiyle çelişğii iptal edip, görünüşünü tespit etmektir” şeklinde tanımlamaktadır. Bkz. Gazali, *Makasıdu’l-Felasife*, s. 88.

verir. Onuncu mod, büyük öncülü vücudi tümel olumsuz, küçük öncülü mümkün tikel olumlu olmalıdır. Bu da yine Hulf ile açıklanıp, tikel zorunlu olumsuz sonuç verir. On birinci mod, büyük öncülü vücudi tümel olan iki olumsuz öncülden meydana gelir. Küçük öncülün mümkün döndürülmesi ile mükemmel hale gelir ve tikel zorunlu olumsuz sonuç verir. On ikinci mod, büyük öncülü vücudi tümel olumlu, küçük öncülü mümkün tikel olumsuz olmalıdır. Küçük öncülün mümkün döndürmesi ile mükemmel hale gelir. Sonuç mümkün tikel olumludur.³³ Söz konusu modların örnekleriyle birlikte tablo halinde gösterimi şöyledir:³⁴

Modlar	Küçük Öncül	Büyük Öncül	Sonuç
I. Mod	Bütün C'ler vücuden B'dir	Bütün B'ler imkan ile A'dır	Bütün C'ler imkan ile A'dır
II. Mod	Bütün C'ler vücuden B'dir	Hiçbir B imkan ile A değildir	Hiçbir C imkan A değildir
III. Mod	Bazı C'ler vücuden B'dir	Bütün B'ler imkan ile A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
IV. Mod	Bazı C'ler vücuden B'dir	Hiçbir B imkan ile A değildir	Her C imkan ile A değildir
V. Mod	Bütün C'ler imkan ile B'dir	Bütün B'ler vücuden A'dır	Bütün C'ler imkan ile A'dır
VI. Mod	Bütün C'ler imkan ile B'dir	Hiçbir B vücuden A değildir	Hiçbir C'nin A olmaması zorunlu değildir.
VII. Mod	Hiçbir C imkan ile B değildir	Hiçbir B vücuden A değildir	Hiçbir C'nin A olmaması zorunlu değildir.
VIII. Mod	Hiçbir C imkan ile B değildir	Bütün B'ler vücuden A'dır	Bütün C'ler imkan ile A'dır
IX. Mod	Bazı C'ler imkan ile B'dir	Hiçbir B vücuden A değildir	Bazı C'ler imkan ile A'dır
X. Mod	Bazı C'ler imkan ile B'dir	Hiçbir B vücuden A değildir	Her C'nin A olmaması zorunlu değildir. ³⁵

³³ Ebi Salt Dani, *a.g.e.*, s. 37.

³⁴ Tablo için bkz. *A.g.e.*, s. 38.

³⁵ “Bütün C'lerin A olmaması zorunlu değildir” önermesini “fela şeyün min C A la min ızdırar”, “Bazı C'lerin A olmaması zorunlu değildir” önermesini ise “fe leyse küllün C A la min ızdırar” ifadelerinin karşılığı olarak aldık.

XI. Mod	Her C imkan ile B değildir	Hiçbir B vücuten A değildir	Her C'nin A olmaması zorunlu değildir.
XII. Mod	Her C imkan ile B değildir	Bütün B'ler vücuten A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır

b. Mümkün ve vücudi önermelerden meydana gelen kıyasın ikinci şeklinin iktiranları

Bu şeklin altı modu vardır.

Birinci mod, büyük öncülü vücudi tümel olumsuz, küçük öncülü mümkün tümel olumlu olmalıdır. Büyük öncülün mutlak döndürmesi ile açıklanır. Birinci şeklin (mümkün ve vücudiyattan olan kıyasın) altıncı moduna döner, tümel zorunlu olumsuz sonuç verir. İkinci mod, büyük öncülü vücudi olan iki tümel olumsuz öncülünden meydana gelir. Küçük öncülün mümkün döndürmesi ve büyük öncülün mutlak döndürmesi ile açıklanır. Birinci şeklin (mümkün ve vücudiyattan olan kıyasın birinci şeklinin) altıncı moduna dönülür. Bu mod tümel zorunlu olumsuz sonuç verir. Üçüncü mod, büyük öncülü mümkün tümel olumlu, küçük öncülü vücudi tümel olumsuz olmalıdır. Küçük öncülün mutlak döndürmesi ve sonucun döndürülmesi ile açıklanır. Bu da yine tümel zorunlu olumsuz sonuç verir. Dördüncü mod, büyük öncülü mümkün, küçük öncülü vücudi olan iki tümel olumsuz öncülünden meydana gelir. Büyük öncülün mümkün, küçük öncülün mutlak döndürmesi ile açıklanır ve birinci şeklin (mümkün ve vücudiyattan birinci şeklinin) altıncı moduna dönülür. Böylece tümel zorunlu olumsuz sonuç elde edilir, sonra sonuç döndürülür. Beşinci mod, büyük öncülü vücudi tümel olumsuz, küçük öncülü mümkün tikel olumlu olmalıdır. Büyük öncülün döndürülmesi ile açıklanır ve tikel zorunlu olumsuz sonuç verir. Altıncı mod, büyük öncülü vücudi tümel olan iki olumsuz öncülünden meydana gelir. Küçük öncülün mümkün ve büyük öncülün mutlak döndürmesi ile açıklanır. Bu modun sonucu tikel zorunlu olumsuzdur.³⁶ Bu şeklin mod ve örnekleri şöyle bir tablo ile gösterilir.³⁷

Modlar	Küçük Öncül	Büyük Öncül	Sonuç
I. Mod	Bütün C'ler imkan ile B'dir	Hiçbir A vücuten B değildir	Hiçbir C'nin A olmaması zorunlu değildir
II. Mod	Hiçbir C imkan ile B	Hiçbir A vücuten B	Hiçbir C'nin A olmaması

³⁶ Dani, *a.g.e.*, s. 39.

³⁷ Bkz. *A.g.e.*, s. 40.

	değildir	değildir	zorunlu değildir
III. Mod	Hiçbir C vücuten B değildir	Bütün A'lar imkan ile B'dir	Hiçbir C'nin A olmaması zorunlu değildir
IV. Mod	Hiçbir C vücuten B değildir	Hiçbir A imkan ile B değildir	Hiçbir C'nin A olmaması zorunlu değildir
V. Mod	Bazı C'ler imkan ile B'dir	Hiçbir A vücuten B değildir	Her C'nin A olmaması zorunlu değildir
VI. Mod	Her C imkan ile B değildir	Hiçbir A vücuten B değildir	Her C'nin A olmaması zorunlu değildir

b. Mümkün önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları

Bu şeklin on iki modu vardır:

Birinci mod, iki tümel olumlu öncülden meydana gelir. Küçük öncülün mutlak döndürmesi ile mümkün tikel olumlu sonuç verir. İkinci mod, büyük öncülü olumsuz, tümel iki öncülden meydana gelir. Küçük öncülün mutlak döndürmesi ile mümkün tikel olumsuz sonuç verir. Üçüncü mod, iki tümel olumsuz öncülden meydana gelir. Küçük öncülün mümkün döndürmesi ile açıklanır ve mümkün tikel olumsuz sonuç verir. Dördüncü mod, küçük öncülü olumsuz, iki tümel öncülden meydana gelir. Küçük öncülün iki defa döndürmesi (akseyen) ile mümkün tikel olumlu sonuç verir. Beşinci mod, büyük öncülü tikel, iki olumlu öncülden meydana gelir. Büyük öncülün mutlak döndürmesi ve sonucun döndürmesi ile mükemmel hale gelir. Mümkün tikel olumlu sonuç verir. Altıncı mod, büyük öncülü tikel olumsuz, küçük öncülü tümel olumlu olmalıdır. Mümkün tikel olumsuz sonuç verir ve hulf ile açıklanır. Yedinci mod, büyük öncülü tikel, iki olumsuz öncülden meydana gelir. Küçük öncülün mümkün döndürmesi ve hulf ile sahih olur. Mümkün tikel olumsuz sonuç verir. Sekizinci mod, büyük öncülü tikel olumlu, küçük öncülü tümel olumsuz olmalıdır. Küçük öncülün mümkün, büyük öncülün mutlak döndürmesi ve sonucun döndürmesi ile açıklanır, beşinci moda döner. Mümkün tikel olumlu sonuç verir. Dokuzuncu mod, büyük öncülü tümel olan iki olumlu öncülden meydana gelir. Küçük öncülün mutlak döndürmesi ile mümkün tikel olumlu sonuç verir. Onuncu mod, büyük öncülü tümel olumsuz, küçük öncülü tikel olumlu olmalıdır. Küçük öncülün mutlak döndürmesi ile mümkün tikel olumsuz sonuç verir. On birinci mod, büyük öncülü tümel iki olumsuz öncülden meydana gelir. Küçük öncülün mutlak ve mümkün döndürmesi ile açıklanır. Onuncu moda döner ve mümkün tikel olumsuz sonuç

verir. On ikinci mod, büyük öncülü tümel olumlu, küçük öncülü tikel olumsuz olmalıdır. Küçük öncülün iki defa döndürmesi ile açıklanır; dokuzuncu moda dönülür ve mümkün tikel olumlu sonuç verir.³⁸ Bu şeklin mod ve kıyaslarının tablosu şöyledir:³⁹

Modlar	Küçük Öncül	Büyük Öncül	Sonuç
I. Mod	Bütün B'ler imkan ile C'dir	Bütün B'ler imkan ile A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
II. Mod	Bütün B'ler imkan ile C'dir	Hiçbir B imkan ile A değildir	Her C imkan ile A değildir
III. Mod	Hiçbir B imkan ile C değildir	Hiçbir B imkan ile A değildir	Her C imkan ile A değildir
IV. Mod	Hiçbir B imkan ile C değildir	Bütün B'ler imkan ile A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
V. Mod	Bütün B'ler imkan ile C'dir	Bazı B'ler imkan ile A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
VI. Mod	Bütün B'ler imkan ile C'dir	Her B imkan ile A değildir	Her C imkan ile A değildir
VII. Mod	Hiçbir B imkan ile C değildir	Her B imkan ile A değildir	Her C imkan ile A değildir
VIII. Mod	Hiçbir B imkan ile C değildir	Bazı B'ler imkan ile A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
IX. Mod	Bazı B'ler imkan ile C'dir	Bütün B'ler imkan ile A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
X. Mod	Bazı B'ler imkan ile C'dir	Hiçbir B imkan ile A değildir	Her C imkan ile A değildir
XI. Mod	Her B imkan ile C değildir	Hiçbir B imkan ile A değildir	Her C imkan ile A değildir
XII. Mod	Her B imkan ile C değildir	Bütün B'ler imkan ile A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır

c. Mümkün ve vücudi önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları

³⁸ Dani, *a.g.e.*, s. 41.

³⁹ Bkz. *A.g.e.*, s. 42.

Bu şeklin on sekiz modu vardır.

Birinci mod, büyük öncülü vücudi tümel olumlu, küçük öncülü mümkün tümel olumlu olmalıdır. Küçük öncülün mutlak döndürmesi ve hulf ile mümkün tikel olumlu sonuç verir. İkinci mod, büyük öncülü vücudi olumsuz olan iki tümel öncülden meydana gelir. Küçük öncülün mutlak döndürmesi ve hulf ile tikel zorunlu olumsuz sonuç verir. Üçüncü mod, büyük öncülü vücudi olan iki tümel olumsuz öncülden meydana gelir. Küçük öncülün iki defa döndürmesi ve hulf ile tikel zorunlu olumsuz sonuç verir. Dördüncü mod, büyük öncülü vücudi olumlu, küçük öncülü mümkün olumsuz olan iki tümel öncülden meydana gelir. Küçük öncülün iki döndürmesi ve hulf ile açıklanır, mümkün tikel olumlu sonuç verir. Beşinci mod, büyük öncülü mümkün olan iki tümel olumlu öncülden meydana gelir. Küçük öncülün döndürmesi ile mümkün tikel olumlu sonuç verir. Altıncı mod, büyük öncülü mümkün olumsuz olan iki tümel öncülden meydana gelir. Küçük öncülün döndürülmesi ile mümkün tikel olumsuz sonuç verir. Yedinci mod, büyük öncülü vücudi tümel olan iki olumlu öncülden meydana gelir. Küçük öncülün mutlak döndürmesi ve hulf ile mümkün tikel olumlu sonuç verir. Sekizinci mod, büyük öncülü vücudi tümel olumsuz, küçük öncülü mümkün tikel olumlu olmalıdır. Küçük öncülün mutlak döndürmesi ve hulf ile açıklanır. Bu modun sonucu tikel zorunlu olumsuzdur. Dokuzuncu mod, büyük öncülü vücudi tümel olan iki olumsuz öncülden meydana gelir, küçük öncülün iki defa döndürmesi ve hulf ile açıklanır. Sekizinci moda döner ve tikel zorunlu olumsuz sonuç verir. Onuncu mod, büyük öncülü vücudi tümel olumlu, küçük öncülü mümkün tikel olumsuz olmalıdır. Küçük öncülün iki defa döndürmesi (akseyñ) ve hulf ile açıklanır. Bu mod mümkün tikel olumlu sonuç verir. On birinci mod, büyük öncülü mümkün tümel olan iki olumlu öncülden meydana gelir. Küçük öncülün döndürülmesi ile mümkün tikel olumlu sonuç verir. On ikinci mod, büyük öncülü mümkün tümel olumsuz, küçük öncülü vücudi tikel olumlu olmalıdır. Küçük öncülün döndürülmesi ile mümkün tikel olumsuz sonuç verir. On üçüncü mod, büyük öncülü vücudi tikel olan iki olumlu öncülden meydana gelir. Büyük öncül ve sonucun döndürülmesi ile açıklanır. Bu ise mümkün tikel olumlu sonuç verir. On dördüncü mod, büyük öncülü vücudi tikel olumsuz, küçük öncülü mümkün tümel olumlu olmalıdır. Hulf ile açıklanır ve mümkün tikel olumsuz sonuç verir. On beşinci mod, büyük öncülü vücudi tikel olan iki olumsuz öncülden meydana gelir. Küçük öncülün mümkün döndürmesi ile açıklanır ve kendisinden önce olana (on dördüncü moda) döner. Sonuç mümkün tikel olumsuzdur. On altıncı mod, büyük öncülü vücudi tikel olumlu,

küçük öncülü mümkün tümel olumsuz olmalıdır. Büyük öncülün mutlak, küçük öncülün mümkün ve sonucun döndürülmesi ile açıklanıp, mümkün tikel olumlu sonuç verir. On yedinci mod, büyük öncülü mümkün tikel olan iki olumlu öncülden meydana gelir. Büyük öncülün mutlak döndürmesi ve sonucun döndürmesi ile açıklanır. Mümkün tikel olumlu sonuç verir. On sekizinci mod, büyük öncülü mümkün tikel olumsuz, küçük öncülü vücuti tümel olumlu olmalıdır. Hulf ile açıklanıp, mümkün tikel olumsuz sonuç verir.⁴⁰ Bu modların örnekleriyle tablo halinde gösterimi şöyledir:⁴¹

Modlar	Küçük Öncül	Büyük Öncül	Sonuç
I. Mod	Bütün B'ler imkan ile C'dir	Bütün B'ler vücuten A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
II. Mod	Bütün B'ler imkan ile C'dir	Hiçbir B vücuten A değildir	Her C'nin A olmaması zorunlu değildir
III. Mod	Hiçbir B imkan ile C değildir	Hiçbir B vücuten A değildir	Her C imkan ile A değildir
IV. Mod	Hiçbir B imkan ile C değildir	Bütün B'ler vücuten A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
V. Mod	Bütün B'ler vücuten C'dir	Bütün B'ler imkan ile A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
VI. Mod	Bütün B'ler vücuten C'dir	Hiçbir B imkan ile A değildir	Her C imkan ile A değildir
VII. Mod	Bazı B'ler imkan ile C'dir	Bütün B'ler vücuten A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
VIII. Mod	Bazı B'ler imkan ile C'dir	Hiçbir B vücuten A değildir	Her C'nin A olmaması zorunlu değildir
IX. Mod	Her B imkan ile C değildir	Hiçbir B vücuten A değildir	Her C'nin A olmaması zorunlu değildir
X. Mod	Her B imkan ile C değildir	Bütün B'ler vücuten A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
XI. Mod	Bazı B'ler vücuten C'dir	Bütün B'ler imkan ile A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
XII. Mod	Bazı B'ler vücuten C'dir	Hiçbir B imkan ile A değildir	Her C imkan ile A değildir

⁴⁰ Dani, *a.g.e.*, s. 43-44.

⁴¹ Bkz. *A.g.e.*, s. 45.

XIII. Mod	Bütün B'ler imkan ile C'dir	Bazı B'ler vücuden A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
XIV. Mod	Bütün B'ler imkan ile C'dir	Her B vücuden A değildir	Her C imkan ile A değildir
XV. Mod	Hiçbir B imkan ile C değildir	Her B vücuden A değildir	Her C imkan ile A değildir
XVI. Mod	Hiçbir B imkan ile C değildir	Bazı B'ler vücuden A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
XVII. Mod	Bütün B'ler vücuden C'dir	Bazı B'ler imkan ile A'dır	Bazı C'ler imkan ile A'dır
XVIII Mod	Bütün B'ler vücuden C'dir	Her B imkan ile A değildir	Her C imkan ile A değildir

Ebi Salt Dani, basit (mahd) ve modaliteli (muhtelitat) olan kıyasların bütün tablolarına yer verdiğini ifade eder. Ona göre iki zorunlu (zarureteyn) öncülden meydana gelen kıyaslar, iki vücudi (vücudiyeteyn) öncülden meydana gelen kıyaslar gibidir. Vücudi olanı zorunlu olanla değiştirmek dışında aralarında hiçbir fark yoktur. Modaliteli (muhtelitat) kıyasın mümkün ve zorunlu bakımından durumu da aynıdır. Basit ile modaliteli kıyaslar arasında vücudi ve mümkün bakımından bir fark yoktur. Ancak büyük öncülü vücudi tümel olumsuz olduğu zaman basit olan kıyas, modalitelide (muhtelitat) vücudi ve mümkün ile karşılaştırıldığında zorunlu olumsuz sonuç verir. Büyük öncülü zorunlu tümel olumsuz olduğu zaman modalitelide mümkün ve zorunlu ile karşılaştırıldığında vücudi olumsuz sonuç verir.⁴²

Sonuç

Ebi Salt Dani, önermelerin modalitesine kısaca değinmekle beraber daha ziyade kıyasların modalitesine ağırlık vermektedir. Önermelerin mümkün, zorunlu ve imkansız olabileceğini ifade eden Dani, görüldüğü gibi, kıyasları ele aldığımda imkansız incelememekte, mümkün, zorunlu ve mutlak/vücudi önermelerden meydana gelen kıyaslara dikkat çekmektedir. Mutlak/vücudi, mümkün ve zorunlu önermelerden meydana gelen kıyasların birinci, ikinci ve üçüncü şekilden hangi sonuçları verdiklerini, ayrıntılara girmeden modlarını da göstererek tablolar halinde ortaya koymaktadır. Ebi Salt Dani'nin kıyas şekillerindeki modların sayısına dikkat çekmesi ve bu modlardan meydana gelen kıyasların sonuçlarına yer vermesi onun klasik mantığa yaptığı önemli bir katkı

⁴² Dani, *a.g.e.*, s. 45

olarak kabul edilebilir. Çünkü genellikle klasik mantık kitaplarında kıyasın modalitesi ele alınmadığı gibi modal kıyasların modları da detaylı bir şekilde incelenmez.